

VAIDA ASAKAVIČIŪTĖ

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

MASĖS ŽMOGAUS IR DVASIOS ELITO PRIEŠPRIEŠA ORTEGOS Y GASSETO GYVENIMO FILOSOFIJOJE

An Opposition between Mass Individual
and Spiritual Elite in Ortega Y Gasset's Life Philosophy

SUMMARY

The article discusses within the sources of life philosophy, Ortega Y Gasset's fundamental principles of cultural theory. It reveals his critical attitude to the tendencies of aggressive mass culture which manifested themselves in the first decades of the 20th century in a modernized Western culture. The focus of the article is on the complex analysis of the opposition between *mass individual* and *spiritual genius* in Ortega's life and cultural philosophy. The comparative analysis used in the text demonstrates a disjunction between these two personality types and the conception of active and passive life which result from it. The destructive effect of these mass culture stereotypes upon the development of society, culture, and history, is revealed.

SANTRAUKA

Straipsnyje įvairiais aspektais aptariamos ispanų gyvenimo filosofijos atstovo José Ortegos y Gasseto gyvenimo filosofijos ištakos, pamatiniai kultūros teorijos principai. Atskleidžiamas jo kritinis požiūris į XX a. pirmąsiais dešimtmečiais modernėjančioje Vakarų kultūroje išryškėjusias negatyvias agresyvios masinės kultūros atsiradimo tendencijas. Tekste detaliai analizuojami pagrindiniai kultūros masiškėjimo veiksniai, dėl jų poveikio išryškėjęs masinės sąmonės stereotipų veikiamo naujo tipo masės žmogaus iškilimas. Daugiausia dėmesio skiriama *masės žmogaus* ir *dvasios genijaus* priešpriešos Ortegos y Gasseto gyvenimo ir kultūros filosofijoje kompleksinei analizei. Pasiitelkus lyginamąją analizę tekste parodoma disjunkcija tarp šių dviejų žmogaus asmenybės tipų bei iš to kylančios aktyvaus ir inertiško gyvenimo sampratos. Išryškinama destruktivi masės kultūros stereotipų įtaka visuomenės, kultūros, istorijos raidai.

RAKTAŽODŽIAI: Ortega y Gassetas, Nietzsche, gyvenimo filosofija, kultūra, gyvenimas, masės žmogus.

KEY WORDS: Ortega Y Gasset, Nietzsche, life philosophy, culture, life, mass individual.

IVADAS

Ispanų mąstytojo José Ortegos y Gaseto kūrybinis palikimas ir akademiniai interesai aprėpė daugybę įvairių humanistikos sričių – kultūrologiją, estetiką, filosofiją, istoriosofiją, politiką, sociologiją, literatūrą. Daugybė interpretatorių ir kritikų žavisi jo talentais, subtiliomis išvalgomis, o jis pats vadinamas pasaulinio garso filosofu, „ispanų kultūros grandu“, kurio gyvenimas, kūrybinė veikla ir aiški pilietinė humanisto pozicija tampa pavydžiu daugelio, ne tik Vakarų šalių, bet ir Lotynų Amerikos ispanakalbiamis intelektualams, mąstytojams, menininkams ir net politikams. Aprėpiant platų ir daugiasluoksnį jo kūrybinį palikimą, pažymėtina, jog esminiais mąstysenos bruožais jo filosofija pirmiausia artima gyvenimo filosofijos tradicijai, egzistenciniam mąstymui ir iš Nietzsche's nubrėžtų problemų lauko kylančiai moderniai kultūros filosofijai.

Nors pasaulyje šio mąstytojo veikalai sulaukė didelio pripažinimo, Lietuvoje Ortegos y Gaseto kūryba nėra plačiai analizuojama. Iš lietuvių autorių daugiausiai ir įvairiais aspektais ją tyrinėjo prof. Antanas Andrijauskas straipsniuose „J. Ortega y Gaseto raciovitalizmas“¹, „J. Ortega y Gaseto meno dehumanizacijos teorija“² ir kituose veikaluose. Profesorius taip pat yra solidžios apimties Ortegos y Gaseto tekstų rinktinės *Mūsų laikų tema ir kitos esė*³ sudarytojas. Fenomenologinius Ortegos y Gaseto filosofijos aspektus analizavo Dalius Jonkus straipsniuose „Kultūra ir kasdienybė Ortega y Gaseto filosofijoje“⁴, „Kasdienio pasaulio fenomenologija“⁵ bei kituose mokslo darbuose.

Žvelgiant dabarties požiūriu, tikriausiai vienu unikaliausiu jo indėliu į Vakarų kultūros filosofijos raidą laikytinas veikalas *Masių sukilimas (La rebelión de las masas)*. Iš pradžių publikuotas laikraščio straipsniais, o 1930 m. išleistas kaip atskira knyga jis sulaukė tarptautinio pripažinimo ir mąstytojui pelnė pasaulinę šlovę. Šiame kūrinyje Ortega y Gasetas pateikia unikalią „masės žmogaus“ fenomeno studiją, priešpriešina aukštos kultūros dvasios elito žmogui. Pasitelkiant lyginamąją analizę, čia atspindėta Vakarų Europos visuomenės savimonės raida, atskleistos masinės kultūros atsiradimo tendencijos ir grėsmė.

Kyla natūralus klausimas: kuo šio didaus mąstytojo humanisto gyvenimo ir kultūros filosofija yra aktuali šiandien? Pirmiausia joje analizuojamos temos ir problemos yra ne tik šiuolaikiškos, bet ir daugiasluoksnės, provokuojančios mąstyti. Kaip rodo daugybė pastaraisiais dešimtmečiais įvairiuose pasaulio kraštuose įvykusių ir vykstančių dideles žmonių mases įtraukiančių triukšmingų socialinių sąjūdžių (Gruzijoje, Artimuosiuose Rytuose, Tailande, Venesueloje, Rusijoje, Ukrainoje), šios sudėtingos problemos patenka į labai plačius aktualių dabartinės politikos, kultūros raidos problemų laukus. Be to, filosofo gyvenimo koncepcija ir iš jos kylanti kultūros filosofija, užaštrinanti žemos moralės bei intelekto masės žmogaus aktyvaus įsiveržimo į pažeidžiamus socialinio gyvenimo ir kultūros laukus pavojingas pasekmes, priverčia rimtai susimąstyti apie neregėtas galimybes, pasitelkus medijas, manipuluoti masėmis.

Šiuo aspektu kritinis žvilgsnis į Ortegos y Gasseto kultūros filosofiją labai aktualus, nes jo filosofija yra maištas prieš masės žmogaus skleidžiamą paviršutiniškumą, vidutinybės stereotipus, kurie per dabartines *mass media* vis labiau užvaldo savo individualumą praradusio masės žmogaus sąmonę ir žudo žmogaus domėjimąsi būties prasme. Be to, skelbdamas *masių sukilimo* epochą Ortega y Gassetas siekė pažadinti žmogaus dvasią ir išlaisvinti protą iš racionalaus mąstymo standartų ir taip įveikti skilimą tarp žmogaus ir pasaulio, gyvenimo ir kultūros. Galiausiai, konstatuodamas destruktivyvų masinės kultū-

ros poveikį ir Vakarų visuomenės krizinę situaciją, mąstytojas siekia atgaivinti įvairius dvasinius Vakarų Europos kultūros būties aspektus apimdamas filosofiją, meną, visuomeninius santykius, socialines normas, politiką. Jis paskelbia dvasinio atgimimo šūkį išskeldamas pamatines vertybes – tiesą, teisingumą, gėrį, grožį, meilę. Šios dvasinės humanistinės vertybės suvokiamos kaip žmogaus gyvenimo, kultūros, visuomenės, istorijos išlikimo pamatas. Tai atskleidžia mąstytojui būdingą įsitikinimą, kad visuomenė, kuri nesivadovauja aukštais kultūriniais, religiniais dvasiniais idealais, pasmerkta žlugti, susinaikinti.

MASĖS ŽMOGUS IR DVASIOS ELITAS – AKTYVUS IR INERTIŠKAS GYVENIMAS

Garsiajame Ortegos y Gasseto veikalė *Masių sukilimas* per visus puslapius driekiasi linija, kuri Vakarų Europos visuomenę padalija į du sluoksnius – masę ir kūrybingą mažumą – dvasios elitą. Kuo remdamasis ispanų mąstytojas vienus tos pačios modernėjančios Vakarų visuomenės žmones priešpriešina kitiems? Nors ortegiškasis visuomenės skirstymas į masės žmones ir dvasios elitą iš pirmo žvilgsnio atrodytų gana radikalus ir paremtas kiekybės principu, tačiau, įdėmiau pažvelgus į mąstytojo minčių eigą, aiškėja, kad tai nėra skirstymas į socialines klases – mąstytojas čia išskiria skirtingus žmonių tipus, turinčius skirtingus dvasinių ir kultūros vertybių požiūrius. Vadinasi, tai neturi nieko bendra su hierarchine aukštesne (aristokratiškos prabangos) bei žemesniu (neturtingų, neišsilavinusių darbininkų) klasių samprata. Masinės kultūros atsto-

vais ortegiškojoje visuomenės analizėje tampa visų socialinių sluoksnių žmonės, kurie vadovaujami ir gyvena pagal masinės psichologijos stereotipus, nulemiančius žmogaus būties sąstingį ir inertiškumą. Taigi tampa aišku, kad Ortega y Gassetas visus visuomenės narius suskirsto į masę ir dvasios elitą ne pagal tai, ką jie turi (materialinės vertybės, paveldimos privilegijos, užimamos pareigos, fiziniai privalumai), bet pagal asmenybės bruožus – savimone, mentalitetą, psichologiją, vertybines orientacijas. Iš čia kyla uždavinys – kuo aiškiau nubrėžti disjunkciją, skiriančią masės žmogų nuo dvasios elito, pagal kurią Ortegos y Gasseto veikale *Masių sukilimas* kildina esminius pokyčius, įvykusius ir tebevykstančius Vakarų visuomenės žmogaus sąmonėje, jo individualiame gyvenime, kultūroje, religijoje, istorijoje ir civilizacijoje.

Individų elgesys ir bendravimas socialiniame gyvenime Ortega y Gassetui sudaro realybę, kuri tampa juntama, reali ir apčiuopiama ir kuri yra atvira objektyviai analizei. Ši analizė atspindi socialinio gyvenimo perspektyvą kaip sritį, kurioje mes galime suvokti, suprasti bei interpretuoti konkrečias pareigas ir žmonių sąveiką tarpusavyje⁶. Ortega y Gassetas, tęsdamas Nietzsche's tradiciją, masės žmogaus psichologijos ir pasaulėžiūros analizei skiria ypatingą dėmesį. Siekdamas aiškiau nusakyti šį žmogaus tipą, jis nevengia griežtos kritikos bei žeminančių žodžių. Ortegos y Gasseto samprotavimu, masės žmogus yra susirūpinęs tik savo asmenine gerove, „geidžia visokiausių malonumų, ryžtingai primeta savo valią, atsisako padėti kitiems ar patarnauti, niekam nepaklūsta ir rūpinasi vien savimi, savo įgeidžiais, savo garderobu.“⁷ Nenuostabu, kad remdamasis tokiomis moralinėmis ir socialinėmis vertybėmis, masės žmogus jaučiasi esąs pasaulio centras – su niekuo nesiskaito, nepripažįsta jokių idealų, teisių ir autoritetų. Nesugebėjimas atsiverti pasauliui, pamatyti ir pripažinti *Kito* laisvę ir pranašumą rodo masės žmogaus susvetimėjimą, egoizmą ir dvasios abejingumą, nes *Kitas* masės žmogaus gyvenime egzistuoja tik kaip stipresnis: „Matyt, pasaulyje esu ne aš vienas, esame dviese – aš ir tas, už mane stipresnis.“⁸ Glaustai kalbant, santykis su *Kitu* Ortegos y Gasseto filosofijoje yra nepaprastai būtinas kriterijus savojo Aš pažinimui, nes uždarumas *Kitam* neleidžia žmogui pažinti savo trūkumų, bręsti savimonei, kadangi tam reikia lyginti save su kitais. Juk norit *palyginti*, reikia išeiti iš savo asmens į kitą aplinką, įsi-

kurti savo artimo lauke – tai dialogas, atsivėrimas ir keitimasis.

Kyla klausimas, kur slypi šios masės žmogaus istorinės ir kultūrinės šaknys? Atsakymą į šį klausimą ispanų mąstytojas randa XIX a. Būtent šio šimtmečio terpėje, anot mąstytojo, išaugo nauja žmonių rūšis – *maištingas masės žmogus, kuris neišvengiamai kelia grėsmę principams, suteikusiems jam gyvybę*. Taigi Ortega y Gassetas išskiria keletą faktų, kurie iš esmės lėmė šio maištingo žmogaus atsiradimo priežastis, tai yra nulėmė žmogaus psichikos ir elgesio principų kaitą, – tai liberalioji demokratija ir technikos suklestėjimas. Dėl tos priežasties pažangiausiose Vakarų šalyse smarkiai išaugo pragyvenimo lygis, atsivėrė naujos galimybės, kurias pasiūlė taikomieji mokslai – ekonomika, medicina, teisė, technika. Kitaip sakant, XIX a. sukūrė visais atžvilgiais tobulą žmonių socialinę, ekonominę gyvenimo struktūrą, bet visi esminiai žmogaus dvasiniai poreikiai lieka nuošaly. Tokie civilizacijos ekonominė raidai palankūs veiksniai davė terpę formuotis masės žmogaus savimonei ir pasaulėžiūrai. Žmogaus asmenybė tampa paviršutiniška, *gyvenanti tik savo malonumui*. Požiūris į gyvenimą keičiasi: tampa *exenta de impedimentos* – išlaisvintas nuo apribojimų pradedant materialiniais dalykais, baigiant teise, morale, autoritetais. Remiantis ortegiškąja XIX a. Vakarų visuomenės analize, galima nesunkiai apibrėžti čia „užgimusio“ masės žmogaus gyvenimo principą – *imti ir vartoti* be jokios atsakomybės ir dėkingumo, nes visų turimas gėris suvokiamas kaip savaiminė duotybė – „taip ir turi būti“. Tad masės žmogų galima įvardyti *vartotoju*, o masių visuomenę – *vartotojiška visuomene*.

Taigi apibendrinant masės žmogaus asmenybę šių išvalgų pagrindu, galima išskirti kelis būdingiausias jos bruožus: *tai nevaržomas kūniškų troškimų augimas, egoizmas bei didžiausias nedėkingumas – viskas, dėl ko jis taip puikiai gyvena, jokių autoritetų ir objektyvių socialinių normų nepripažinimas*. Tad masės žmogaus siela yra infantiliška ir nebrandi. „Tai gerai išlepintas vaikas“, – rašo Ortega y Gassetas, siekdamas surasti masės žmogaus paveiklo atitikmenį.

Kaip atsvarą tokiam masės žmogaus tipui Ortega y Gassetas lygiagrečiai pateikia visuomenės dvasios elito – kilnaus žmogaus – paveikslą. Kas daro žmogų kilnų? Mąstytojo gyvenimo ir kultūros filosofijoje kilnumas apibrėžiamas kaip veržlaus, vidinės energijos kupino gyvenimo sinonimas. Pagrindinis kilnumo bruožas – reiklumas sau, – rašo Ortega y Gassetas, – o kilnaus gyvenimo principas ir misija – tarnauti kitiems, autoritetui, Dievui. Kitaip nei masės žmogus, jis, sukaukęs valios pastangas, nepasiduoda biologiniams instinktams ar emociniams įgeidžiams, bet siekia suvaldyti ir pažinti save.

Tad kilnumas – tai ne paveldimos privilegijos, *tai dvasios būseną, pakylėta žmogaus siela*. Todėl pagrindiniai kilnios asmenybės bruožai gali būti išskiriami kaip sugebėjimas kritiškai mąstyti, žvelgti į pasaulį *atviru žvilgsniu*, priimti gyvenimą kaip kovą, ugdyti dorybes ir puoselėti aukščiausius idealus. Juk kultūra, mokslas, menas, teisingumas, etiketas, religija yra realybės orbitos, kurios egzistuoja tik tiems, kurie jų nori, – rašo Ortega y Gassetas⁹. Šios idėjos slypi ne tikrovės paviršiuje, bet gelmėje. Mes „gyvename“, mes juose būvame. Vadinasi,

norint būti moraliu, dorovingam, religingam, reikia kovoti su pačiu savimi, su aplinka, reikia pasitelkti vidines pastangas ir nevengti kančios. Tad suprantama, kodėl masės žmogus ignoruoja ir neigia šimtmečiais puoselėtas tradicines vertybes, – nes neįstengia pasyviu racionaliu žvilgsniu jų suvokti ir per moralinius pasirinkimus įtraukti į individualų gyvenimą.

Taip prieiname prie svarbios išvados: Ortega y Gassetas *tam tikrą žmonių dalį vadina mase ne dėl to, kad jie sudaro daugumą, o todėl, kad jie inertiški*¹⁰. Masės žmogų apibūdinantis inertiškumas yra dvasios elito žmogaus aktyvumo ir energingumo antitezė. Būtent šia priešprieša filosofas remiasi lygindamas kitas masės ir dvasios elito žmonėms būdingas savybes.

Atsižvelgiant į masės ir kilnaus žmogaus asmenybių charakteristiką, kyla *aktyvaus (kilnaus) ir inertiško gyvenimo* suvokimas. *Dvasios elito* gyvenimas kupinas vidinės energijos, nes kilniadvasis žmogus eina savikūros, dvasinio tobulėjimo keliu, gilindamasis į savo paties vidinį pasaulį sau kelia griežtus reikalavimus. Todėl Ortega y Gassetui *aktyvus ir kilnus* gyvenimas yra lyg nuolatinė treniruotė, kuri prilyginama *askesis*¹¹. O masės žmogaus gyvenimas pasižymi inertiškumu, nes jo asmenybė neveikli, nerangi, nejudri, pasyvi, uždara. Pabrėžtina, kad masių inertiškumas labiausiai pasireiškia intelektualiuoju, dvasiniu lygmeniu. Sukilusi masė todėl ir yra maištinga, kad ji jau turi savo išankstinę nuomonę, ji nenori klausyti, nenori girdėti, yra kurčia ir akla. Čia išryškėjas kitas svarbus aspektas – inertiškumas, tai yra nenoras dvasiškai tobulėti, gilintis į kultūrinius, religinius dalykus, apmąstyti savo egzis-

tencijos prasmę. Todėl masės žmogus yra *dvasios skurdžius*, iš savęs nieko nereikalaujantis, kupinas puikybės, neklusnus, visiškai patenkintas, net susižavėjęs savimi. Ortega y Gassetas, nusakydamas paraleles tarp *kilnaus ir inertiško gyvenimo*, sutinka, kad Nietzsche'ei priklausio vienas vaisingiausių mūsų epochos mąstymo atradimų – atskleisti skirtumai tarp kylančio ir smunkančio, įgyvendinto ir neįgyvendinto gyvenimo¹².

Stebėdamas „laiko ženklus“, Ortega y Gassetas kultūros filosofijoje įtaigiai atspindėjo savo laikotarpio dramatišką kultūros patirtį. Gyvename visuomenėje, kurioje visa *valdžia yra masių rankose*. Šis faktas – tai Vakarų Europos didžioji kultūros ir vertybių krizė. Ortega y Gassetui „masės žmogus“ ir „masių visuomenė“ yra manifestacija, apraiška socialinio ir istorinio fenomeno, kuris akivaizdžiai juntamas remiantis tokiais objektyviais faktoriais kaip milžiniškas masių skaičius ir jų auganti reikšmė bei įtaka socialiniame gyvenime¹³. Pažvelgę į masių politikos principus pamatysime, kad ji nukreipta prieš įstatymą ir teisingumą: „Tai lyg amorfinė jėga, nesugebanti išsiveržti iš savo ribotumo rėmų. Visuomeniniame gyvenime masinės sąmonės stereotipai slegia mąstančius žmones ir neišvengiamai juos verčia susvetimėti bei užsisklęsti.“¹⁴ Būdamas abejingas kultūros likimui, masės žmogus atmeta ir niekina viską, kas kultūroje yra tikra, išskirtina, verta pagarbos. Kaip šito rezultatas tiek visuomeniniame, tiek asmeniniame gyvenime plinta vulgarumas, palaidumas, amoralumas. Vadinas, visa masių politika nukreipta į žmogaus nuasmeninimą ir svarbiausių humanistinės kultūros vertybių menkinimą, t. y. griauti demokratines so-

cialinio gyvenimo ir kultūros formas. Tai yra tiesioginė *žmogaus – masės* įsitvirtinimo visuomenėje pasekmė.

Kaip ir kiti kultūros filosofijos atstovai, Ortega y Gassetas, savo darbuose plačiai tyrinėdamas XIX–XX a sandūroje vykstančius procesus tiek visuomenės tiek kultūros srityse, nurodo, kad šiuolaikinėje kultūroje įsigali „vienašalė kultūrinė tendencija“, t. y. kultūra tampa fikcija, sluoksniu virš tikro gyvenimo.“¹⁵ Masės žmogus kultūrą suvokia kaip savaiminę duotybę. Taip kultūra, atplėšta nuo gyvenimo, nyksta, nes netenkina žmogaus gyvenimo poreikių. Masinės kūrybos produktai, meno kūriniai – tai apgaulė, lėkšta butaforija, ne kylanti iš gelminės gyvenimo esmės, neatspindinti žmogiškųjų vertybių, todėl neturinti nieko ilgalaikio, greitai atsirandanti ir išnykstanti. Ortega y Gassetas, atskleidamas masių kultūros įtaką meno raidai, garsiai prabyla apie meno dehumanizavimą, t. y. apie reiškinį, kai tapytojas ne tik vengia realybės, bet ir jai priešinasi. Jis ryžtingai ją deformuoja, laužo žmogiškąjį jos charakterį¹⁶. Kitaip tariant, dehumanizuotas yra bet kuris didis meninis stilius, neleidžiantis, kad kūrinio šerdį sudarytų žmogiškos vertybės. Anot A. Andrijausko, taip aiškindamas meno dehumanizaciją, ispanų filosofas žengia daug toliau negu jo pirmtakai – teigia principinį „menišką“ ir „žmogišką“ nesuderinamumą¹⁷.

Ortega y Gassetas išryškina didelį atotrūkį tarp elitinės „dvasios genijų“ kultūros ir „masinės kultūros“. Gvildindamas masinės kultūros raišką ir jos abejotinių vertybių skverbimąsi į grynąją kultūrą, mąstytojas tikina, kad „masinės kultūros“ stereotipai kelia didelį pavojų

tikrosios kultūros kūrėjams, nes jų visiškai nedomina teisingumas, tradicinės vertybės, kultūra, religija – tai, kas yra civilizacijos išlikimo pamatas. Naivu ir primityvu tikėti (o šią propagandą bando skleisti masės žmogus), kad mokslo ir civilizacijos pažangai užtenka tik pinigų – tam reikia nematerialių, *gyvų vertybių*, kylančių iš kultūros.

Į kultūros pasaulį Ortega y Gassetas pažvelgia kaip į gyvą, kintantį fenomeną. Tai idėjų sistema apie pasaulį ir žmogų, kuri iš esmės skiriasi nuo mokslo idėjų. Apie mokslo idėjas žmogus žino, o kultūros idėjomis jis gyvena kiekvieną būties akimirka, kuria save ir santykį su kitais bei aplinka. Todėl kultūros idėjas Ortega y Gassetas ir vadina „gyvomis“. Šios gyvos idėjos ir yra fundamentalios, jų mes neatrandame tik racionaliai mąstydami tikrovę. Tai lyg aukštesniosios realybės, kurios yra daug išmintingesnės, ir tam, kad jas pamatytume, turime išpildyti sąlygą: *turime trokšti jų egzistavimo ir jų siekti*. Ortega y Gassetas, konsultuodamas kultūros nuosmukį, atiskleidžiantį per tai, kad kultūra tampa tikrovės „objektu“, skelbia uždavinį priversti kultūrą tarnauti gyvenimui. Mat kultūra šiam ispanų mąstytojui yra tas vienintelis patikimas dvasinių vertybių, nulemiančių žmogaus gyvenimo prasmę, istorijos pažangą ir visuomenės ge-

rovę, prieglobstis. Kultūroje skleidžiasi meninės, religinės, socialinės, intelektualinės vertybės. Vadinas, būtent per kultūrą žmogaus gyvenimas įgyja saugumą, vertybines orientacijas, dvasinę pusiausvyrą. Tad dvasios elitui kultūrinės ir religinės vertybės įgauna svarbiausią prasmę. Intelektualios, kilnios asmenybės jas paverčia neatsiejama savo gyvenimo dalimi ir kartu plėtoja savo asmenybės unikalumą. O masės žmogui šios vertybės turi tik „paviršutinišką“ vaidmenį – masės žmogus dažnai jomis prisidengęs veidmainiškai slepia savo veidą.

Apibendrinant galima teigti, kad kultūra yra universali žmogaus kūrybos ir kitokios įvairialypės veiklos sritis, kurioje matomos visos žmogiškumo apraiškos, visos įmanomos intelektualinės, jausminės, dvasinės ir vitalinės orientacijos. Todėl aukščiausia žmogaus paskirtis, pasak Ortegos y Gaseto, – kurti kultūrą, kurios lygį jis sieja su visuomenės išlikimu ir išsivystymu. Akivaizdu, kad savo gyvenimo filosofijos nuostatomis šis mąstytojas siekia pagrįsti įsitikinimą, kad Vakarų visuomenę ir kultūrą gali išgelbėti tik elitiškumas, tai yra kilnios dvasingos asmenybės, kurios kurtų naują kultūrą, atsiribojančią nuo masinių stereotipų, neigiančių individualumą, religingumą, kūrybiškumą bei pamatinę egzistencines vertybes.

GYVENIMO SAMPRATA – ISTORIJOS DETERMINIZMAS AR PERSPEKTYVIZMAS?

Ortega y Gassetas, kaip ir visi gyvenimo filosofijos atstovai, siekė atskleisti žmogaus, gyvenimo ir kultūros gelminius sąryšius, meno istorijos ir religijos pokyčius, nulemiančius žmogaus gyve-

nimo suvokimą. Pirmame skyriuje nurodyta, kad analizuojant *masės žmogaus* ir *dvasios elito* priešpriešą Ortegos y Gaseto kultūros filosofijoje, kaip viena svarbių masės ir elito žmogaus skiriamųjų

žymių nurodytas jų mentalitetas, arba intelektas, tai yra šių dviejų skirtingoms visuomenės grupėms priklausančių žmonių galvosenos ir mąstymo suvokimo būdai. Filosofo manymu, būtent mąstymas ir pažinimas tampa svarbiu žmogaus laisvės, jo kilnumo ir kūrybiškumo šaltiniu, kuris atskiria inertišką masės žmogų nuo dvasingos asmenybės. Bet ne bet koks mąstymas suteikia žmogaus būčiai šias galimybes. Mąstymas gali būti dvejopas: besiremiantis tik protu arba tik intuicija, kai protas egzistuoja vienybėje su gyvenimu. Šis intuityvus mąstymas yra atviras, todėl jis išlaisvina dvasią, protą, kūno pojūčius ir atveria žmogui nuolat kintančią tikrovę bei jos gelmėje slypinčias idėjas.

Plėtodamas Schopenhauerio ir Nietzsche's gyvenimo filosofijos principus, Ortega y Gassetas ryžtingai pasisako prieš vienpusišką racionalizmo kultūrą. Žmogus technikos ir mokslo suklestėjimo amžiuje, remdamasis grynuoju protu, susiaurina ir suskaido tikrovę. Todėl kaip vieną pagrindinių kultūros ir meno krizės priežasčių jis nurodo racionalistinės pasaulėžiūros įsiviešpatavimą, kuris nutolo nuo aktualių žmogaus būties ir kūrybos problemų, atskyrė žmogų nuo pasaulio, atplėšė kultūrą nuo gyvenimo. Ortega y Gassetas gyvenimo ir kultūros filosofijoje siekia demaskuoti racionalų pažinimą atskleidždamas jo utopiškumą ir optinį klaidingumą.

Susimąstykime, kas yra istorija ir ar žmogus gali žinoti, kokia kryptimi istorija plėtojis? Modernus žmogus per mokslo prizmę žvelgia į istorijos paviršių, tikėdamas, kad istoriją galima nuspėti, kad žmogus eina tuo pačiu keliu, kurį jau anksčiau lietė mūsų kojos, pažymi Ortega

y Gassetas. Tačiau tokia nuostata neatspindi istorinės realybės, kurios esmę sudaro spontaniškai besiskleidžiantis gyvenimas. Veikale *Mūsų laikų tema* keliamas klausimas: „nejaugi tai yra gyvenimas? Niekto daugiau? Uždaras, pasikartojantis, visada toks pat ciklas?“ Jame slypi filosofo siekimas pažadinti žmogaus dvasią, sutraukti mąstymą spaudžiančias ir ribojančias grandines, sunkiausia iš visų grandinių yra „besaikis racionalus protas“. Grynasis protas determinuoja istoriją pateikdamas žmogui standartizuotą mąstymą, vieną tiesą visiems laikams. Ortega y Gassetas, sekdamas gyvenimo filosofijos pirmtakais, siekia iš naujo apmąstyti pasaulio pažinimo prigimtį, jis į realybę pažvelgia naujai – iš patirties *savojo aš taško*, t. y. iš istorinės ir gyvenimo perspektyvos. Tokiu būdu filosofas siekia išsaugoti žmogaus savarankiško mąstymo įgūdžius, taurią vertybinę orientaciją, kuri kuriama žmogaus valios pastangomis formuojant teisingą perspektyvinį pasaulio ir būties pažinimą.

Veikale *Masių sukilimas* kritiškai analizuojami visi moderniojoje visuomenėje plintantys reiškiniai: visuotinis optimizmas, „saugumo jausmas“, pilnatvės epocha. Visa tai, filosofo įsitikinimu, yra optinė apgaulė, iliuzija, kylanti iš utopinio racionalaus pažinimo, per kurio prizmę mums atsiveria socialiai ir techniškai tobulas pasaulis, *prisivengęs „pažangos kauke“*. Tokia determinuota istorijos vizija suduoda didelį smūgį žmogaus laisvei, jo individualumo raiškai. Didelis pavojus yra tai, kad masės žmogus, priėmęs tokį „tikėjimą“, kurį jam įdiegia mokslo pažanga, nustoja rūpintis ateitimi, viską palieka savieigai, įsivaizduoja, kad geresnė ateitis išsipildys savaime,

kaip po nakties ateina diena. Tokia nuostata keičia žmogaus psichiką, užmigdo sąmonę, žmogus saugiai įsitvirtina dabartyje užgniauždamas savo stiprią tragiško likimo nuojautą. Bet būtent ši vidinė nuojauta, kuri atsiveria intuityviai išgyvenant tikrovę, ir yra gyvybingumo ir kūrybiškumo šaltinis. Žmogaus egzistencijoje yra užkoduotas veržlumas į vis aukštesnį tobulumą. Tai kūrybiškumas, savikūra, nuolatiniai pakilimai ir nuopuoliai. Išlaisvinti žmogų, jo individualų gyvenimą, pažinimą, įsitikinimus, tiesą buvo svarbus Ortegos y Gasseto gyvenimo filosofijos uždavinys.

Vadinasi, ir pesimistinė, nihilistinė istorijos interpretacija Ortegos y Gasseto yra atmetama. Juk nuosmukio įvaizdis, įkūnytas žodyje *dekadansas*, kyla iš tos pačios abstrakčios determinuotos istorijos ir laiko sampratos. Toks filosofo įsitikinimas paneigia jo pirmtako Nietzsche's nihilistines išvalgas. Iliuzija ir optinė klaida yra ne tai, kad žmogus, žvelgdamas į istoriją, numato artėjantį nihilizmo antplūdį ar neišvengiamą pažangos kilimą, bet tai, kad viena istorijos perspektyva priimama kaip neginčytina vienintelė tiesa, o kitos istorijos perspektyvos atmetamos kaip klaidingos ir negalimos. Būtent šiame kontekste, žvelgiant filosofo akimis, racionalistas įvardijamas utopistu, visa klasikinė pažinimo filosofija – kaip utopiška, nes ji atsiriboja nuo vitalinės, istorinės, perspektyvinės dimensijos, pretenduoja būti vertinga visiems laikams ir visiems žmonėms. Maža to, racionalistas siekia suteikti tikrovei *a priori* užgaidžią formą, kurioje slypi vaikiškas nepaklusnumas realybės pateiktoms sąlygoms, naivi pretenzija valdyti ir nuspėti realybę. Ortegos y Gasseto many-

mu, istorijos negalima nuspėti, ji yra paslaptis, nuolat kintanti ir besikeičianti, joje glūdi tiek gėrio, tiek blogio potencija. Pasaulis iškyla ne kaip objektyvi realybė, o kaip sudėtingas nuolat kintančių įvykių, vyksmų, reikšmių srautas, kaita ir susipynimas. Vadinasi, kintamumas ir nenusipėjamumas čia tampa vienu svarbiausių būties aspektų. Tokia nuostata filosofas paneigia istorijos determinizmą. Gyvenimas ir istorija niekada nepažinūs iki galo, nes žmogaus kaip baigtinės būtybės protas negali perprasti visų gyvenimo prasmų, jo pažinimas ribotas, fragmentiškas, nulemtas istorinės situacijos. Mokslas pretenduoja į visažinystę, kurios prerogatyvą Ortega atiduoda Dievui: „Individualių perspektyvų visuma, žinojimas to, ką visi ir kiekvienas yra matęs ir žino, visažinystė, tikrasis „absolūtus protas“ yra išskirtinė savybė, kurią įvardijame Dievas. [...] Dievas yra visur ir todėl žvelgia iš visų žiūrėjimo taškų, o savo neribotu vitališkumu sutelkia ir harmonizuoja visų mūsų horizontus. Dievas yra simbolis vitalinės tėkmės, pro kurios nesibaigiančius tinklus...“¹⁸

Klasikinėje Vakarų filosofijoje vyravo tendencijos, atskiriančios žmogų bei jo veiklą nuo konkrečios būties – nuo gyvenimo. Todėl Ortega y Gassetas, siekdamas įveikti tokias dualistines kultūros, istorijos, pasaulio, meno, individualumo paradigmas, tampa artimas gyvenimo filosofijos, egzistencializmo, intuityvizmo, fenomenologijos atstovams. Kaip Friedrichas Nietzsche, Wilhelmas Dilthey'us, Georgas Simmelis, Henri Bergsonas, Oswaldas Spengleris, Ortega y Gassetas siekė ištrūkti iš išgalėjusios racionalistinės mąstysenos ir įteisinti spontanišką požiūrį į gyvenimą. Mąsty-

tojas kelia gyvenimo ir mokslinio prioriteto klausimą, kuris jau nuskambėjo Nietzsche's gyvenimo filosofijoje. Veikale *Kas yra filosofija* randame Ortegos y Gasseto nuostatą, kad tikėjimas protu patyrė nuopuolį¹⁹. Pasirodo, mokslas nepateisina lūkesčių, jis nieko negali pasakyti apie didžiuosius žmonijos perversmus. Žmogus neatsiveria fizikiniu protu, nes jis nėra „daiktas“ ar tik gamtos pasaulis. Mes turime mąstyti apie žmogaus būtį visiškai kitomis kategorijomis ir sąvokomis. Būtent šis suvokimas lemia mokslo krizę ir atveria kelią naujam „gyvybiškam protui“²⁰.

Įkvėptas Nietzsche's, Dilthey'aus ir kitų filosofų pažiūrų, Ortega y Gassetas masių kultūroje plintančias racionalistines tendencijas stengėsi įveikti „gyvu protu“, jis kuria savitą gyvenimiškojo proto koncepciją. Kadangi šis protas kartu yra ir istorinis protas, tai negali pretenduoti į absoliučią vienintelę tiesą. Ortega y Gassetas kuria raciovitalistinę gyvenimo koncepciją, kuri suvienija racionalųjį (protą) ir spontaniškąjį (gyvenimo) pradą. Tad savo gyvenimo koncepcija filosofas nesupriešina individualaus spontaniško gyvenimo su grynuoju protu, kaip atsitiko moderniojoje filosofijoje. Kultūriniai ir moksliniai objektai suvokiami ne grynuoju protu, ne žvelgiant mokslininko akimis, bet iš gyvenančio žmogaus perspektyvos²¹. Ši nuostata keičia tradicinio žmogaus santykio su pasauliu interpretavimą. Pasaulis suvokiamas nebe kaip žmogaus pažintinės veiklos objektas, o kaip sudėtinė jo būties būdo – gyvenimo – dalis. Pažindamas žmogus konstruoja savo pasaulį, kuria jo perspektyvą – individualų pasaulio regėjimą, kur yra svarbios konkrečios gyvenimo aplinkybės: patirtis,

išgyvenimai, intuicija tampa lygiaverčiais pažinimo instrumentais.

Ortegos y Gasseto perspektyvos doktrina yra kaip visa sintetinantis ir apibendrinantis principas. Pasitelkiant šią doktriną, sureikšminama intuityvi patirtis, iškeliami individualaus žmogaus santykio su pasauliu svarba. Kadangi pažinimas priklauso nuo pažįstančio žmogaus požiūrio, interesų, tikslų, Ortega y Gassetas prieina prie išvados, kad „visi pažinimai yra pažinimai iš „apibrėžto – žiūrėjimo taško“²². Taip gyvenimo filosofijos atstovas siekia pagrįsti galimybę, kad pasaulis turi begalę perspektyvų, kurios vienodai tikros, autentiškos ir teisingos, nes kiekviena tiesa susijusi su individualia vieta, erdve, laiku. Ispanų filosofo teigimu, „vienintelė klaidinga perspektyva yra ta, kuri siekia būti vienintelė. Kitais žodžiais tariant, klaida yra utopija, nelokaluota tiesa, matoma iš „jokios vietos.“²³

Taigi žvelgiant lyginamuoju aspektu į Ortegos y Gasseto ir kitų gyvenimo filosofų – Nietzsche's, Bergsono, Dilthey'aus, Simmelio gyvenimo koncepcijas, regime, kad jie nepasiriboja tik gamtamokslinė intelektualine patirtimi ir į savo filosofinius laukus bei apmąstymus įtrauka dvasinę, jausminę, estetinę, meninę patirtį, filosofiją ir istoriją. Ortegos y Gasseto nuomone, būtent Dilthey'us buvo vienas „pirmųjų atradėjų“ „naujos gyvenimo idėjos“, kuria, daug radikaliau negu kiti pirmtakai – Georgas Wilhelmas Friedrichas Hegelis, Auguste'as Comte'as, mus mokė pamatyti istoriškumą kaip vieną iš esminių žmogaus būties (gyvenimo) ypatybių.“²⁴

Ortegos y Gasseto raginimas mąstyti individualiai ir autentiškai, „būti savimi“

kyla iš pastangų įveikti masinės kultūros sukeltą krizę. Filosofo žodžiais kalbant, gyvenimas pirmiausia yra tai, kuo mes galime tapti, *tai galimas potencialus gyvenimas*, bet kartu ir galimybių pasirinkimas – kuo galėtume būti ir kuo iš tikrųjų tampame. Klestinti masių kultūra žmogui siūlo išbaigtus veiksmų, elgesio ir net gyvenimo standartus bei tariamus „idealus“. Žmogus nė nesusimąstęs juos perima kaip galutinius ir teisingus, tuomet jis nebegali savarankiškai augti, kurti ir mąstyti apie vertybes, pasaulį bei savo vietą jame. Ortega y Gassetas įsitikinęs, kad žmogus gali ir privalo pasipriešinti šiems masinės kultūros standartams ir šitaip išsaugoti savo individualumą bei gyvenimo autentiškumą. Paanalizuokime svarbią Ortegos y Gaseto mintį, kurią randame *Meditacijos apie Don Kichotą* puslapiuose: „Be pasyvaus žiūrėjimo, esama aktyvaus žiūrėjimo, kuris interpretuoja žiūrėdamas ir žiūri interpretuodamas.“²⁵ Ką tai atskleidžia? Kad bet koks konkretus pažinimas Ortegai y Gasetui reiškia interpretaciją, daiktų, išaknytų kurioje nors gyvenimiškoje perspektyvoje, reikšmių atvėrimą²⁶. Tad gyventi reiškia sugebėti interpretuoti savo gyvenimą. Gyvenimas reikalauja iš žmogaus nuolat interpretuoti situacijas, nustatyti savo poziciją, santykius su pasauliu. Gyvenimas, šio mąstytojo žodžiais kalbant, yra *amžinas tekstas, liepsnojantis pakelės krūmas, iš kurio sklinda Dievo balsas*. Pažįstant skleidžiasi individuali gyvenimo perspektyva, kurioje kiekvienas naujas sprendimas, interpretacija, nauja idėja papildoma ir išskleidžia realybę.

Perspektyvizmo pradininku filosofijoje laikomas vokiečių mąstytojas Nietzsche. Tačiau pats perspektyvizmo termi-

nas Ortegos y Gaseto filosofijoje transformuojasi ir įgauna kitokį atspalvį. Nietzsche tarsi „paskandina“ gyvenimo realybę interpretacijų įvairovėje, nelieka jokie tvirto pagrindo, į kurį pažinimas galėtų atsiremti. Gyvenimo suvokimas savo prasme ir interpretacijomis tampa begalinis, „kaip bedugnis šulinys“²⁷. Ortega y Gassetas taip pat neatmeta interpretacijų daugiaprasmiškumo ir įvairovės, tačiau, kaip jau buvo minėta, jis pabrėžia, kad pasaulį žmogus pažįsta tik iš tam tikros pozicijos – „apibrėžto žiūrėjimo taško“. Be to, galima pažymėti, kad Ortegos y Gaseto perspektyvizmo teorija tęsia Nietzsche'ės gyvenimo ir tiesos daugialypumo ir reliatyvumo sampratą, pasak kurios, kiekvienas žmogus turi teisę laikytis savo asmeninių įsitikinimų, pats nuspręsti, kaip jam elgtis. Juk gyvenimas iš žmogaus reikalauja, kad jis, remdamasis savo asmeninėmis pastangomis, bandytų pasaulį interpretuoti pats. Ortega y Gassetas teigia, kad žmogus dažnai gyvena pasinėręs į bendro mąstymo patikimumą, todėl jo gyvenimas tampa netikras, besiremiantis fiktyvia realybe. Juk tikrasis gyvenimas iš žmogaus reikalauja asmeninių pastangų –bandyti pačiam interpretuoti pasaulį. O kai mes tik pakartojame kitų žmonių veiksmus ar žodžius, mes naikiname savo individualumą ir *gyvename pseudogvenimą*.

Taigi gyvenimas visuomet iškyla kaip problema, pažymi Ortega y Gassetas, ir kiekvienas iš mūsų šią problemą turime spręsti patys. Perėmęs egzistencialistines nuostatas, filosofas ieškojo būdų visapusiškai išlaisvinti asmens kūrybiškumą. Ispanų mąstytojas įsitikinęs, kad tik paneigdamas standartizuotas mąstymo ir

gyvenimo formas, žmogus gali sukurti savo dvasios pasaulį ir tapti visaverte asmenybe. Žmogus pats kuria savo gyvenimą, kuria save, nes gyventi reiškia nuolat spręsti, rinktis, kuo tapsiu, kur link save nukreipsiu. Būtent laisvėje glūdi pasirinkimo ir apsisprendimo galimy-

bė, o tai atskleidžia žmogaus vertybines nuostatas, santykį su kitais, lemia ateitį. Todėl, filosofo nuomone, kiekvienas žmogus pats savo egzistencine pozicija ir laisvu pasirinkimu nulemia savo „priklausymą“ visuomenės sluoksniui – masėms ar kūrybiškam, kilniam elitui.

IŠVADOS

Kompleksiškai aptarę masės žmogaus ir dvasios elito priešpriešą Ortegos y Gasseto gyvenimo filosofijoje, galime konstatuoti, kad šis mąstytojas, plėtodamas Nietzsche's filosofijos idėjas, jautriai apčiuopia XX a. pirmoje pusėje Vakarų kultūroje išryškėjusias pavojingas asmenybės standartizavimo ir kultūros masiškėjimo apraiškas, kurios grasina pamatinių Vakarų civilizacijos kultūros vertybių ir simbolių sistemos griuvimu. Šis dramatiškos kultūros situacijos suvokimas mąstytojo koncepcijoje tiesiogiai siejasi su pagrindinių pažinimo ir kultūros raidos tendencijų kritiniu įvertinimu. Visuotinis, absoliutus žiūrėjimo taškas, kuriuo remiasi visa ligšiolinė Vakarų kultūros filosofija, čia paneigiamas kaip fiktyvus ir abstraktus. Ortega y Gassetas demaskuoja racionalų pažinimą atskleisdamas jo utopiškumą ir optinį klaidingumą. Filosofas stengiasi „grynąjį protą“ pakeisti „vitaliniu protu“, kuris, analizuodamas naujausias kultūros ir meno masiškėjimo tendencijas, lokalizuotųsi ir įgytų mobilumo bei transformacijos galią.

Disjunkcija, skirianti masės žmogų nuo dvasios elito, yra vienas svarbiausių aspektų, kurio pagrindu Ortega y Gassetas veikale *Masių sukilimas* išskiria esminius pokyčius, įvykusius ir tebevyksinančius žmogaus sąmonėje, jo gyvenime,

kultūroje, religijoje, istorijoje, civilizacijoje. Iš čia kyla mąstytojo įsitikinimas, kad XIX a. sukūrė visais atžvilgiais tobulą žmonių socialinę, ekonominę gyvenimo struktūrą, bet visi esminiai kultūriniai ir dvasiniai dalykai buvo palikti nuošaly. Tokie civilizacijos raidai palankūs veiksniai davė terpę formuotis masės žmogaus savimonei ir pasaulėžiūrai.

Ortega y Gassetas nesiekė sukurti vientisos filosofinės sistemos ir nepretendavo į akademinio mąstytojo vaidmenį. Jis iš Nietzsche's perima perspektyvinę gyvenimo „pažinimo“ sampratą ir teigia, kad kiekvienas žmogus pasaulį gali suvokti ir priimti savaip. Šio mąstytojo gyvenimo filosofija sujungia *žmogų ir pasaulį* įtvirtindama individualią gyvenimo perspektyvą. Pasaulis iškyla ne kaip objektyvi realybė, o kaip sudėtingas nuolat kintančių įvykių, vyksmų, reikšmių srautas, kaita ir susipynimas. Kiekvienas žmogus pasaulį gali suvokti tik iš savojo *čia taško*. Todėl pasaulis iškyla kaip perspektyva. Gyvenimo filosofas pažvelgia į realybę iš žmogiškos patirties, istorinės perspektyvos, o tai istorijoje paneigia determinizmą. Šitaip jis siekia išsaugoti žmogaus savarankiško mąstymo įgūdžius, taurią vertybinę orientaciją, kuri kuriama žmogaus valios pastangomis formuojant teisingą per-

spektyvinį būties pažinimą. Juk tikrasis gyvenimas iš žmogaus reikalauja asmeninių pastangų – bandyti pačiam interpretuoti pasaulį. Tai atskleidžia laisvę

pasirinkti ir spręsti, o kai mes tik pakartojame kitų žmonių veiksmus ar žodžius, mes naikiname savo individualumą ir gyvename *pseudog gyvenimą*.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Žr. Antanas Andrijauskas, J. Ortega y Gasseto raciovitalizmas. Kn. *Kultūros, filosofijos ir meno profiliai (Rytai – Vakariai – Lietuva)*. Vilnius: Kultūros filosofijos ir meno institutas, 2004, p. 347–361.
- ² Žr. Antanas Andrijauskas, J. Ortega y Gasseto meno dehumanizacijos teorija. Kn. *Grožis ir menas (estetikos ir meno filosofijos idėjų istorija) Rytai–Vakarai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996, p. 629–637.
- ³ Žr. Josè Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*. Sud. A. Andrijauskas. Iš ispanų k. vertė Rūta Samuolytė. Vilnius: ALK/VAGA, 1999.
- ⁴ Žr. Dalius Jonkus, Kultūra ir kasdienybė Ortegos y Gasseto filosofijoje. Kn. *Tomizmas ir filosofijos ateitis*, sud. D. M. Stančienė. Vilnius: Logos, 2002, p. 243–249.
- ⁵ Žr. Dalius Jonkus, Kasdienio pasaulio fenomenologija. Ortegos y Gasseto Preliminarios Meditacijos apie Don Kichotą interpretacija, *Filosofija ir Sociologija*, 3, 2005, p. 2–7.
- ⁶ *Social Reality, the “Mass Man” and “Mass Society”*. <<http://plato.stanford.edu/entries/gasset/#Soc-ReaMasManMasSoc>>
- ⁷ Chose Ortega I Gasetas, *Masių sukilimas*. Iš ispanų k. vertė E. Treinienė. Vilnius: Mintis, 1993, p. 33.
- ⁸ Ten pat, p. 71.
- ⁹ Žr. Josè Ortega y Gasset, *Meditacijos apie Don Kichotą*. Kn. Josè Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*. Iš ispanų k. vertė Rūta Samuolytė. Vilnius: ALK/VAGA, 1999, p. 31.
- ¹⁰ Chose Ortega I Gasetas, *Masių sukilimas*, p. 75.
- ¹¹ Asketas [askethes – mokytas, įgudęs] – labai santūrus, gyvenimo malonumų atsižadėjęs, griežtą gyvenimo būdą pasirinkęs žmogus. Asketiškas – santūrus, griežtas, neištaigingas (gyvenimo būdas). Žr. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius: Alma litera, 2013, p. 70.
- ¹² Josè Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, p. 199.
- ¹³ *Social Reality, the “Mass Man” and “Mass Society”*. <<http://plato.stanford.edu/entries/gasset/#Soc-ReaMasManMasSoc>>
- ¹⁴ Antanas Andrijauskas, Josè Ortegos y Gasseto kultūros ir meno filosofija. Kn. Josè Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, p. 523.
- ¹⁵ Josè Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, p. 181.
- ¹⁶ Josè Ortega y Gasset, Meno dehumanizavimas. Kn. *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, p. 485.
- ¹⁷ Antanas Andrijauskas, J. Ortega y Gasseto meno dehumanizacijos teorija, p. 636.
- ¹⁸ Josè Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, p. 213.
- ¹⁹ Хоце Ортега - и - Гассет, *Что такое философия?* Москва: Наука, 1991, с. 200–202.
- ²⁰ Ten pat, p. 204.
- ²¹ Dalius Jonkus, Kultūra ir kasdienybė Ortegos y Gasseto filosofijoje, p. 246.
- ²² *Perspectivism: Human Life, Vital Reason and Historicism*. <<http://plato.stanford.edu/entries/gasset/#PerHumLifVitReaHis>>
- ²³ Josè Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, p. 210.
- ²⁴ *Perspectivism: Human Life, Vital Reason and Historicism*. <<http://plato.stanford.edu/entries/gasset/#PerHumLifVitReaHis>>
- ²⁵ Josè Ortega y Gasset, *Mūsų laikų tema ir kitos esė*, p. 31.
- ²⁶ Хулиан Мариас, Первая книга Ортеги. В кн. Хоце Ортега и Гассета, *Размышления о „Дон Кихоте“*. Санкт-Петербург: „СПУ“, 1997, с. 69.
- ²⁷ Friedrichas Nietzsche, *Tragedijos gimimas, arba Helenizmas ir pesimizmas*. Iš vokiečių k. vertė A. Tekorius. Vilnius: Prada, 1997.